

ЗАПАЗЫЧАНАЯ ЛЕКSIKA Ё РАМАНЕ “КАЛАСЫ ПАД СЯРПОМ ТВАІМ” УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА

“Каласы пад сярпом тваім” – гістарычны раман, які сведчыць пра творчую сталасць Уладзіміра Караткевіча. Мова твора вобразная і свежая, часам архаізаваная. Гэты раман шматпланавы і маштабны: падзеі адбываюцца сярод шляхты, сялян і студэнтаў не толькі ў розных месцах Беларусі, але і ў Маскве, Пецярбургу, Варшаве, Вільні. Назва кнігі таксама сімвалічная: каласы Караткевіча – гэта каласы пад сярпом волі, Радзімы, паўстання; каласы, пасля якіх вырасце новае збожжа.

Уладзімір Караткевіч імкнецца, каб мова яго твора адлюстроўвала тагачасную рэчаіснасць. Зразумела, што аўтар не мог абмінуць запазычаную лексіку. Дзеянне рамана “Каласы пад сярпом тваім” адбываецца ў сярэдзіне XIX ст., а лексіка нямецкага паходжання, асабліва побытавая, пранікала на нашу тэрыторыю больш за ўсё ў XVI – XVII стст.

Разгледзім некаторыя групы слоў.

Назвы збудаванняў рознага прызначэння і іх частак:

буда (ст.-бел. буда ‘будка, шалаш; гандлёвая будка, крама; прадпрыемства са спецыяльна абсталяванай печку для смалакурні, гонкі дзэгцю, выпальвання драўніннага вугалю, вытворчасці попелу, паташу; былі пашыраны ў ВКЛ’ – польск. *bidą* – с.-в.-ням. *biode*) ‘прадпрыемства’: Пакуль яны самі здолеюць завесці цукраварні, буды, гуты, плавільні...; Буды, гуты... У купцоў ператварыцца?;

бярлог (нов.-в.-ням. *Bärenlager*) ‘логава мядзведзя’: Два берлагі... Адзін пад вываратнем, і ў ім, відаць, спала мядзведзіца, а другі быў тут, побач... І ў ім, менавіта ў ім, ляжаў... той, каго яны шукалі;

гута (нов.-в.-ням. *Hütte*) ‘даўнейшая назва шклозавода’: выкупу не хопіць і на пашырэнне маленькіх гут і пільняў;

лёх (ст.-бел. *лехъ, лиохъ* – польск. *loch* – с.-в.-ням. *loch*) ‘склеп’: шыгнуў ад дарослага боўдзілы ў лёх, у нару пад магазінам, ды там і астаўся;

люфт (польск. *luft* – нов.-в.-ням. *Luft*) ‘дымаход’: ...стаўшы спіноў да цёплай грубкі і адчуваючы патыліцай медны люфт; у “Краёвым слоўніку ўсходняй Магілёўшчыны” І. Бялькевіча люхт ‘душнік, прадуха ў лазні, куды пара выходзіць, люхта ‘нешта лёгкае, паветранае’;

мур (ст.-бел. ‘мураваная сцяна; агароджа; каменны або цагляны будынак; будаўнічы матэрыял’ – польск. *mur* – с.-в.-ням. *mauer*) ‘сцяна, агароджа’: Але затое тут было акно на ўзроўні зямлі; відавочна прабітае пазней у глухім мур; алея... вяла да белых муроў і сляпучых макавак куцеінскага манастыра;

стапель (н.-ням. *stapel*) ‘склад, штабель’: Ля Азярышча заклалі на стапельх восем барлін; мужчыны пацягнуліся на аршанскія стапелі: валиць лес і ламаць вапну;

фальварак (ст.-бел. *фольварокъ, фолваркъ, форварокъ* ‘панская гаспадарка з комплексам будынкаў; невялікая панская сядзіба, хутар’ – польск. *folwark* – с.-в.-ням. *vorwerk*) ‘невялікая панская сядзіба; хутар’: Адзін не ведаў добра моваў, акрамя сваёй, ды яшчэ, як гэта часта бывала ў беларускіх фальварках, падпсутых рускай і польскай;

фарштат (нов.-в.-ням. *Vorstadt*) ‘пасяленне, якое знаходзіцца па-за межамі горада або крэпасці; прадмесце’: Шмат адседзеў і адмаршыраваў у тых краях, дзе замест прыгарадаў усё “фарштаты” і дзе над зямлёю лунае нябачны дух Ямелькі Пугача;

флігель (рус. *флигель* – нов.-в.-ням. *Flügel*) ‘невялікі дом у двары галоўнага будынка’: І грозна круціўся... флюгер-коннік на даху флігеля;

фортка (ст.-бел. *форта* ‘брамка; створка акна’ – польск. *forta, furta, furtka* – н.-ням. *forte*) ‘брамка’: Рынула фортка ў частаколе;

цэйхгауз (нов.-в.-ням. *Zeughaus*) ‘ваенны склад зброі і амуніцыі’: Давялося яму на свечку напляваць, а порах здаць у цэйхгауз.

Назвы прадметаў гаспадарчага і хатняга ўжытку, рэчываў, напояў і іншага:

вацок (ст.-бел. *вачокъ, вачекъ, вацекъ, вацокъ* ‘сумка, кашалёк’ – польск. *wasek* – чэшск. *vasek* – с.-в.-ням. *watsack*) ‘сумка’: Абы мой вацок з грашыма не адваліўся; выняў са скуранага вацка шчопанц сажы, тлустай сажы з хатняй сцяны;

варштат (ст.-бел. *варстатъ, верстатъ* ‘майстэрня, станок’ – польск. *warstat* – нов.-в.-ням. *Werkstatt*) ‘ткацкі станок’: не мог пакінуць без увагі ні варштатаў, на якіх ткаліся слуцкія паясы;

кофр, куфэрачак (польск. *kufier, kuferek* – нов.-в.-ням. *Koffer*) ‘скрыня; дарожная сумка’: Фурман з паштальёнам прывязвалі ўжо вяроўкамі кофры; Алесь падышоў да цёмнай нішы і засунуў у яе куфэрачак;

кнасцер (нов.-в.-ням. *Knaster*, скароцана ад *Knastertobak*, першапачаткова ‘добрая табака’, пазней размоўнае ‘недарагая табака, якая кепска пахне’) ‘табака’: Мы да цябе ў госці пойдзем, а ты сядзіш, кнасцер курыш;

крыга (ст.-бел. *крыга, крига* – с.-в.-ням. *krieg, kriege*) ‘рыбалоўная прылада’: І крыга, разгорнутая падвойная рама, абцягнутая мярэжай,

нагадвала вялізнага, большага за хлопцаў, празрыстага матыля;

мэндлік (польск. *tendel* – нов.-в.-ням. *Mandel*) ‘пяць (або дзесяць) снапоў, састаўленых у кучку для прасушкі і накрытых распасцёртым снапом’: *Чые мэндлікі гарэлі?; Таго-сяго адхвасталі за мэндлікі, ды і ўсё;*

пушачка (ст.-бел. *пушка* – польск. *puszka* – ст.-ням. *bihsa*) ‘скрынка’: *пячаць ляжала ў круглай срэбнай пушачцы;*

сект (нов.-в.-ням. *Sekt*) ‘шампанскае’: *А нябожчык, працягваючы чашу з сектам, вёў: “Са страхам божым і вераю прыступіце...”;*

фібула (нов.-в.-ням. *Fibel, Fibula*) ‘металічная засцежка для верхняга адзення ў выглядзе брошкі’: *белую кашулю закалолі сярэбранай фібулай;*

флёр (нов.-в.-ням. *Flor*) ‘тонкая, празрыстая, пераважна шаўковая тканіна; перан. паўпразрыстае покрыва, заслона’: *Усе, напэўна, глядзелі з непаразуменем на дзве постаці, што так і не варухнуліся пад флёрам;*

цэнтрыфуга (нов.-в.-ням. *Zentrifuge* ад лац. *centrum* ‘цэнтр’ і *fuga* ‘бег’) ‘прылада, якая выкарыстоўвае цэнтрабежную сілу’: *працавала паравая машына... што прыводзіла ў рух цэнтрыфугі.*

Назвы зброі і яе частак:

ланцэт (нов.-в.-ням. *Lanzette*) ‘даўнейшы хірургічны нож невялікіх памераў, востры з бакоў’: *Гнайнік прасцей было рассекчы ўдарам ланцэта;*

руля (польск. *ruga, rula* – нов.-в.-ням. *Rohr*) ‘дула ружжа’: *бачыў рулю стрэльбы; стукнуў руляй у дошкі варот;*

шпіцрутэны (нов.-в.-ням. *Spitzrute*) ‘доўгія гнуткія дубцы або палкі, якімі білі салдат, злачынцаў у дарэвалюцыйнай Расіі, праганяючы іх праз строй’: *Ваяваць развучыліся. Шпіцрутэны – гэта мы ўмеем; Ён ненавідзіць Кур’яна, шпіцрутэны, наборы;*

штуцар (нов.-в.-ням. *Stutzer*) ‘стрэльба з вінтавымі нарэзамі’: *Броня пабег на штуцар і прынёс яго; Мусатаў амаль праспяваў: Штуцары на руку-у...;*

эфес (нов.-в.-ням. *Gefäs*) ‘ручка халоднай зброі’: *Загорскі, Алесь і Біскуповіч паклалі рукі на эфесы кордаў.*

Частка агульнаўжывальнай лексікі выступае ў пераносным значэнні:

абцугі (ст.-бел. *обицугъ, обцугъ* – нов.-в.-ням. *Aufzug*) перан. ‘тое, што скоўвае, заціскае; акружэнне, ахоп праціўніка’: *Прыдатная крэпасць... пакіньце яе ў абцугах ды – зморам яе; Слова часцей за ўсё абцугамі не выцягнеш;*

крук (ст.-бел. *крукъ, крукъ* у розных значэннях – польск. *kruk* – рус. *крук* – нов.-в.-ням. *Krüske*) ‘вялікая нязграбная літара’: *Багдан Загорскі. Пісаў крукамі царкоўныя гімны;*

ланцуг (ст.-бел. *ланицухъ, ланицугъ, ланицугъ, леницухъ, лонцухъ* – польск. *lanusich, lencusich* –

с.-в.-ням. *lanuzig*) ‘ланцуг; кайданы, аковы’: *Схапілі Марку – добра! У ланцугах ён – добра!; Прычына гэтай галечы тое, што на ўсе старыя ланцугі навесілі яшчэ адзін, новы – грошы;*

прэс (ст.-бел. *праса* ‘прылада для выціскання віна’ – польск. *prasa, presa* – с.-в.-ням. *presse*) перан. ‘тое, што прыгнятае, прыціскае’: *не грэбуючы нічым, нават грашовым прэсам, дабіваецца... ад панства ажыццяўлення іхняга праекта;*

фарпост (нов.-в.-ням. *Vorposten*) ‘перадавая ўмацаваная пазіцыя; умацаваны пост на граніцы; перан. апора, пачатак чаго-н.’: *змагацца на фарпосце паўстання; Франц разумеў, што ён павінен трымацца таго фарпосту чалавечнасці, які хаця і па-юначаму, але змагаўся з гэтым, і перш за ўсё Вацлава.*

Зафіксаваны і дзеясловы:

буршаваць (ст.-бел. *буршовати, бурсовати* ад *бурса* ‘кампанія’ – польск. *bursa* – нов.-в.-ням. *Bursch*, адно са значэнняў ‘член студэнцкай карпарацыі’ – лац. *bursa*): *Нічога, тут хлопцы добрыя. Буршаваць будзем; сам У. Караткевіч дае такое тлумачэнне: “яшчэ з XVI стагоддзя беларускі шкалярскі выраз барбарыстычнага паходжання: сябраваць, бавіць разам час, не вельмі звяртаць увагу на вучобу, але швэндацца заўсёды разам, не даючы сябра ў крыўду”;*

жагнацца (ст.-бел. *жэгнати, жекгнати* ‘хрысціцца; развітвацца’ – польск. *zegnac* – с.-в.-ням. *segnen*) ‘хрысціцца’: *Людзі ішлі паўз труну і жагналіся;*

прэпарываць (нов.-в.-ням. *präparieren* ад лац. *praeparare*) ‘вырабляць прэпарат з чаго-н. для даследавання, вывучэння’: *Значыць, вырашылі. Жаб няхай іншыя прэпаруюць. Твая справа – пачаць змаганне за слова;*

рабаваць (нов.-в.-ням. *rauben*) ‘забіраць сілай’: *Не забіваў, не рабаваў, бо не меў патрэбы;*

шліфаваць (с.-в.-ням. *schlifen*) перан. ‘удасканальваць, паляпшаць’: *Да гэтага дня будуюць цябе, брат, шліфаваць... з пяском, каб не пляваўся марцыпанамі;*

шыбаць (нов.-в.-ням. *schieben*) ‘распаўсюджвацца’: *прыпадаў носам да ямкі ў цесце, адтуль – толькі на імгненне – шыбала кіслым і рэзкім, аж у вочы калола і ў галаве круцілася, неймаверна сытым і добрым духам.*

Мастацкая палітра У. Караткевіча вельмі разнастайная. Як адзначыў Анатоль Верабей, даследчык творчасці пісьменніка, “апавядае ён лёгка, свабодна. Шчодро сыпле параўнаннямі, метафарамамі. Яго мова простая, дакладная, выразная і вобразная. Крыху архаізаваная, гэта мова, асабліва мова самога аўтара, сучасная і прытым незвычайна маляўнічая, жывая і натуральная, часта прыпраўленая народным гумарам, дасціпнай ці лагоднай іроніяй” (Жывая павязь часоў: Нарыс творчасці Уладзіміра Караткевіча. Мінск, 1985).

Вельмі арганічна і па-майстэрску ўводзяцца ў тэкст параўнанні. Гэты вобразны сродак мовы дапамагае дакладна і маляўніча ахарактарызаваць тую ці іншую асобу, прадмет ці дзеянне. У склад параўнанняў уваходзяць і запазычаныя словы:

клёцкі (нов.-в.-ням. *Klöbschen*): *ваўчаныя пакла-лі паміж смактуноў, каб прапахнула іхнім пахам. Памятаеш, як яны? Сляпя, дурныя, як клёцкі, а як яны пачалі вішчаць ды падскакваць;*

куля (польск. *kula* – с.-в.-ням. *küle*): *памчалі, як куля;*

цукар (нов.-в.-ням. *Zucker*): *гэта шматгадо-вае жыццё з ёю сапсавала міністру характар, які і без таго быў не цукар.*

Добра вядома, што фразеалагізмы – яркія стылістычныя сродкі выразнасці, вобразнасці. Фразеалагічныя адзінкі з запазычаннімі, ужытыя ў рамане “Каласы пад сярпом тваім”, дапамагаюць лепш раскрыць змест:

дыхт (нов.-в.-ням. *dicht*) – **даць дыхту** ‘правучыць каго-н.; расправіцца з кім-н.’: *у бойку ўлез Алесь і... даў Аўтуху такога дыхту, што той нават кінуўся ўцякаць;*

цяля (ст.-бел. *цаль* ‘цяля’ – польск. *cal* – с.-в.-ням. *zoll*) – **не саступіць і цалі** ‘не саступіць нават у дробязях’: *Кожны падлец калі-небудзь рабіў першы крок да подласці. Я не хачу яго рабіць. Я не саступлю і цалі;*

шэлег (ст.-бел. *шелягъ, шелегъ, шелюгъ* ‘дробная манета’ – польск. *szeląg* – нов.-в.-ням. *Schilling*) –

ані на шэлег ‘нікольні’: *А тая яго за гэта святым ды добрым лічыць, а павагі ані на шэлег; на якія такія шэлегі ‘за што’: На якія такія шэлегі яны вучыцца будуць?; шэлег цана ‘нічога не варты’: Не будзем даглядаць, загубім – шэлег табе цана.*

Побач ужываюцца сінонімы **кніксен** і **рэверанс** (‘паклон’; першае слова запазычана з нямецкай мовы, другое – з французскай): *Ружавее, як півоня. Кніксен за кніксенам. Зрабіла рэверанс, і малахітавая сукенка нібы заструменілася.*

Часам пісьменнік не перакладае нямецкі выраз, а апісвае яго: *А над галавой падушачка, і на ёй вышыта: “Morgenstunde hat Gold im Munde” – у раннай, значыцца, гадзіне золата ў вуснах (‘хто рана ўстае, таму Бог дае’).*

Сёння многія нямецкія запазычанні лічацца гістарызмамі ці архаізмамі. Але тэма гістарычнага мінулага вымушала ўжываць такую лексіку, бо падзеі рамана адбываюцца ў XIX ст.

Такім чынам, назіранні над нямецкімі словамі ў рамане “Каласы пад сярпом тваім” дазваляюць пераканацца, як тонка пісьменнік адчуваў кожнае слова, умела абыходзіўся з ім, выяўляючы яго лексічную непаўторнасць.

Вольга ГАЛАЙ,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Працяг. Пачатак на с. 22, 45.

Дабравольскі (Іван) – вытвор з суфіксам *-скі* ад тапоніма *Дабраволя* і значэннем ‘нараджэнец, жыхар названага паселішча’: *Дабравольскі – Дабравольскі ‘з Дабраволі’.*

Дабралюбаў (Ігар) – форма прыметніка з прыналежным суфіксам *-аў* ад антрапоніма *Дабралюб* і значэннем ‘нашчадак названай асобы’: *Дабралюб-аў*. Утваральнае слова ад апелятыва *дабралюб* (падаецца “Вялікім слоўнікам беларускай мовы” Ф. Піскунова, с. 251; на жаль, без тлумачэння), які можна тлумачыць па-рознаму: ‘той, хто добра любіць’ (не здраджвае, моцна кахае); ‘той, хто дабро (дабрату) любіць’, ‘добры і любы’ і пад.

Давідзенка (Леанід) – вытвор з суфіксам *-енка* ад антрапоніма *Давід* і значэннем ‘нашчадак названай асобы’: *Давід-енка – Давідзенка*. Адымёнавае прозвішча: ад *Давід* < яўр. ‘любімы, каханы’.

Давідовіч (Ісак) – вытвор з акцэнтаваным суфіксам бацькаймення *-овіч* ад антрапоніма *Давід* і значэннем ‘нашчадак названай асобы’: *Давід-овіч*. Адымёнавае прозвішча: ад *Давід* < яўр. ‘любімы, каханы’.

Дамарацкі (Уладзімір) – вытвор з суфіксам *-скі* (*-цкі*) ад тапоніма *Дамарады* і значэннем ‘нараджэнец, жыхар названай мясцовасці’: *Дамарад-скі – Дамаратскі – Дамарацкі*. ФП: *Дамарад* (імя < слав. ‘дом + рады, здаровы’) – *Дамара-ды* (тапонім з прозвішчам *Дамарад*) – *Дамарадскі – Дамарацкі* (фанет. варыянт; фанет. прынецп правапісу).

Данілава (Аляксандра) – форма прыналежнага прыметніка з суфіксам *-ав-а* ад антрапоніма *Даніла* і значэннем ‘нашчадак (дачка) названай асобы’: *Даніл-ава*. Адымёнавае прозвішча: ад *Даніла* < яўр. ‘суддзя Божы, Бог – мой суддзя’. Зафіксавана *Даніло* (1528).

Данілюк (Святлана) – вытвор з суфіксам *-юк* ад антрапоніма *Даніла* і значэннем ‘нашчадак (дачка) названай асобы’: *Даніл-юк – Данілюк*. Адымёнавае прозвішча: ад *Даніла* < яўр. ‘Бог – мой суддзя’.

Працяг будзе.

Павел СЦЯЦКО,
доктар філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.